İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 5, Sayı: 8, 2016
Sayfa: 2950-2962

İnsan-Doğa İlişkisinde Ahlaki Bir Neden Olarak Tanrı Faktörü

Ergin ÖGCEM
Yrd. Doç. Dr., Kütahya Dumplupınar Üniversitesi İslami İlimler Fak.
ergin.ogcem@dpu.edu.tr

Öz

İnsanın eylemleri benimsemiş olduğu din, dil, kültür ve geleneksel pratikler çerçevesinde şekillenir. Özellikle insanın değer yargılarının şekillenmesinde, varlığı algılayışında bu unsurların belirgin ve yönlendirici etkisi vardır. Bu sebeple insanla ilgili her yaklaşım ve değerlendirme bu unsurlar göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. İnsan çevre ile ilgili değerlendirmelerinde onun fizik, metafizik ve ahlaki boyutlarının ele alınması esnasında da bütünüyle bu birikimi doğrultusunda hareket eder. Bu makale büyük ölçüde insanın çevre konusundaki tutumunu felsefi ve ahlaki yönden inceleme konusu yapma amacı taşımaktadır. Ahlakın kendinden mülhem bir tutum olmadığı gerekçesiyle onu meydana getiren bir kültürden diğerine farklılık göstermesine neden olan hususlar yeri geldikçe ele alınacak ve eleştirel bir tutumla analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Çevre, Din, Ahlak, Bilim.

The God Factor as a Moral Cause in Human-Nature Relationship

Abstract

Human actions are shaped by religion, language, culture and traditional practices which were adopted by him/her. Especially, these factors are evident and directive od the perception of the existence and in shaping of the values. Therefore, all kinds of evaluation and approaches related with the human, should be made taking into account these elements. A human being acts completely in this direction with his/her accumulation of these values during the undertaking of physical, metaphysical and moral dimensions related with the environment. This article carries the aim of raising the human's approach to the environment by its philosophic and moral dimensions to a large extend. Because of the reason of that the moral values are not inspired by itself, the subjects which cause to differentiate from one culture to another are going to be argued out in need, and tried to analyze with critically.

Keywords: God, Environment, Religion, Morality, Science.

Giriş

İnsanın kâinata dair algısı büyük ölçüde onun ontolojik, epistemolojik ve etik donanımıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle tabiatın varlığını temellendirme noktasında Tanrı'yı bir aktör olarak işin içinde görüp görmemesi, görüyorsa Tanrı'ya dair düşüncesinin ne tür bir tasavvura denk düştüğü oldukça kritik öneme sahiptir. Zira Tanrı'yı yaratıcı ve sistemin aktörü olma noktasında etkin bir varlık olarak görmek ya da görmemek kişinin çevresiyle olan ilişkisine şekil veren en önemli etmendir. İnsanın kendisiyle, hemcinsleriyle ve kendi dışındaki varlık âlemi ile ilişkisi de bu bağlamda şekillenen ontik, epistemik ve etik temelli bir ilişkidir. Bu makalede biz Doğa-İnsan ilişkisini ele alacak ve ağırlıklı olarak da bu ilişkide Tanrı faktörünün nasıl bir belirleyici vasfa sahip olduğunu anlamaya çalışacağız.

İnsan etik, epistemik ve estetik yönleri güçlü olan bir varlıktır. Bu donanımlarının işlevi onun rasyonel veya duygusal bir karaktere sahip olmasıyla da yakından ilişkilidir. Burada duygusallıktan kastettiğimiz şeyin özellikle inanç merkezli bir belirlemeden kaynaklanan tavır alış biçimi, rasyonellikten kastımızın ise dini referanslara bağlı duygusallığa oranla biraz daha aklı ön planda tutan, vahiy kaynaklı referanslardan ziyade insanı merkeze alan daha seküler ve profan tutum olduğunu belirtmek isterim. Her iki özellik de insanın ana karakterinin birer parçası olmasına rağmen onlarla ilgili tercihler bazen aynı insan teki özelinde bile çok farklı yansımaların belirmesine neden olabilmektedir. Rasyonel tarafın biraz daha maddi ve çıkarımsal temellere meyilli, duygusal tarafın ise duygu ve aşkın olana dolayısıyla kısmen dogmatik olana çok daha itibar ediyor olması dolayısıyla bu iki tutumun ortaya çıkaracağı neticeler çoğu zaman farklılık arz edebilmektedir. Hatta bu farklılıklar ekseriyetle temel bir duruş farkı yaratabilecek kadar derinleşebilme eğilimi dahi gösterebilmektedir.

Antik Yunan'dan günümüze insanın en önemli çabası (bir nevi onun evrende bulunma ereğini tespite yönelik bir çaba da olan) varlık ile ilgili tasavvurunu belirleme, onu bir temele dayandırma konusunda olmuştur. Bu noktada, yaşadığı düzenin teşekkül ve işleyişini anlamaya çalışmak kadar bu düzeni inşa eden faktörün ne olduğu da bir o kadar önem arz etmiştir. Düşüncenin gelişim süreci dikkatli bir biçimde incelendiğinde, etik, estetik, bilgi konularında olduğu gibi ontolojik tutum bağlamında da insanlar arasında belirgin birtakım farklılıkların olduğu görülecektir. Hatta bu farklılıkların oluşumunu mümkün kılan en önemli etken ontolojiye dair tutumlar olmuştur. Varlık dünyasının inşası ve düzeninin temini noktasında hakim unsurun ne olduğuna dair en derin fark hiç şüphesiz Tanrı'yı yaratıcı neden olarak hesaba katanlarla onu göz ardı edenler arasında olmuştur. Zira Tanrının varlık düzeni ile ilişkisi noktasında ileri sürülecek görüşler sadece ontolojik ve epistemolojik bir temellendirme değil aynı zamanda onunla ilişkimiz noktasında ahlaki anlamda bir belirlemedir. Dolayısıyla bize göre

Tanrı, kendisine inanma veya inanmama bakımından kadim düşünce tarihi süresince evren karşısındaki tutumumuzun karakterini belirleyen en önemli etmen olmuştur.

Varlığın ne olduğu, nasıl vücuda geldiği bu gelişim sürecinin ilişkilendirileceği neden veya nedenler düşünce dünyasının hararetle tartışıp günümüze kadar getirmiş oldukları tanıdık bir problemdir. Bu probleme dair fikri mülahazaların ilk yansımalarına felsefi düşüncenin bir anlamda mucidi olarak görülen Antik Yunan felsefesinde ve özellikle de doğa felsefecileri olarak bilinen bu dönemin ilk filozoflarında rastlamak mümkündür. O dönem filozofları için tabiatta olağanüstü bir çeşitlilik ve buna bağlı çok karmaşık bir yapı vardı. Tek tek bireysel varlıklardan meydana gelen bu çokluk, çokluğun kendisine isnatla onların gözünde anlaşılması ve dolayısıyla da açıklanması mümkün olan bir durum değildi. Bundan dolayı, ilk doğa filozofları tüm bu karmaşık yapıyı kendisiyle açıklayabilecekleri "başlangıç", "ilk olan", "ilk ilke", "köken", "ilk neden", "ezeli-ebedi", "yönetici ilke ya da töz" türünden bir nedenin olması gerektiği düşüncesinden hareketle bir *arkhe* problemi arayışına girmişlerdir.[1] Büyük oranda spekülasyona dayanan (zira deneysel araçların yokluğunda, varlık ya da doğa üzerine spekülasyonda bulunmaktan başka çareleri yoktu.)[2] bu arayış süreci bakış açılarına göre değişik isim ve türde birçok arkhe'nin varlığından söz edilmesine neden olmuştur. Şu kadarını söyleyebiliriz ki; evrendeki çeşitli fenomenlere yönelik basit ve birlikli tek bir açıklama yapma endişesi presokratik dönem filozoflarıyla birlikte dönem felsefesinin en önemli sorunlarından birisi olmuştur.[3]

Bilimsel denilebilecek felsefi anlamdaki düşüncenin ilk teşekkül devri olarak kabul edilen Yunan Felsefesinin[4] varlık algısı özünde maddenin ezeliliği fikrine dayanıyordu. Bu düşünce sistemi tabiatı gereği yokluktan yaratma (inşa) düşüncesine hiçbir şekilde imkân tanımıyordu. Zira dönemin varlıkla ilgili genel anlayışı yokluktan ancak yokluğun çıkabileceği esası üzerine bina edilmişti. Bu anlayışla maddi olana ezelilik statüsü verildiği için, onun inşa edici nedenleri hep maddi olanın ekseninde, dolayısıyla doğanın kendi içerisinde aranmak zorunda kalınmıştır. Bu arayışın ilk madde (arkhe) anlamında temele alınan unsurları Thales için su, Anaksimenes için hava[5],

[1] Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, s. 77.
[2] Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi (Thales'ten Baudrillard'a)*, Say Yayınları, İstanbul, s.
[3] Gunnar Skirbekk-Gilje Nils, *Antik Yunandan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrullah Akbaş-Şule Muşlu, Üniversite Kitabevi, İstanbul 2004, s. 20.
[4] Kasım Küçükalp-Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi (Felsefi Temeller)*, İsam Yayınları, İstanbul 2014, s. 31.
[5] Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, (çev. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınları, İstanbul 1998, ss. 12-14.

Herakleitos için ateş[6], Demokritos için atom[7] gibi çoğunlukla maddi ve somut niteliği olan şeyler olmuştur. İsnat faaliyetinin yöneldiği objeler her ne kadar birbirlerinden farklı gibi gözükse de; açık veya örtülü her durumda Yunan Düşüncesinin bu dönemi için maddenin ezeliliği fikri muhafaza edilmiştir.

Antik Yunan düşüncesinde varlığa temel teşkil eden unsurun yine varlığın kendi imkânları çerçevesinde düşünülmesi, kategorik olarak ona öncelik edene aşkın bir statü tanıma olanağını da ortadan kaldırmıştır. Yönlendirici unsurun "maddi anlamda bir gerçeklik" olarak algılanıyor olması, ona dini tasavvurun yönlendirmesinde olduğu gibi derin bir hikmet ve anlam yükleme imkânı tanımamıştır. Aksine bu ihtimali ortadan kaldırdığı gibi, Tanrı'yı, mekanik düzenin inşa edici fail nedeni olmaktan ziyade onun parçası olarak değerlendirme gibi bir yanılgının içerisine düşülmesine sebep olmuştur.[8] Tabii düzenin nedeni olma mevkiinde bulunması gereken, bizatihi sebep olduğu ile aynı seviyede değerlendirilince bu aşamada insanın yaşadığı düzene karşı ahlaki tutumunda da çok farklı benimseyişler meydana gelmiştir.

Düşüncenin konumlanışı Tanrısız bir referansa yöneldiğinde doğanın mevcut düzeni insan aklını dumura uğratacak düzeyde olsa bile; ona ve onun ardındaki hikmete yönelik bir hayranlık duygusu inşa etmez. Aksine hayranlık duyulması gereken bu düzen böyle bir anlayış çerçevesinde ancak kendisiyle başa çıkılmak suretiyle elde edilmesi gereken şey olabilir. İşte bu anlayış nedeniyle tabiat uzunca bir süre kendisiyle mücadele edilmesi ve üstesinden gelinmesi gereken en büyük ve en zor hasım olarak algılanmıştır. Tabiata karşı beslenen bu yöndeki düşünce daha sonra özellikle rasyonalist, pozitivist ve nihayet ateist düşüncelerin çeşitli versiyonlarında da etkisini gösterecek bir biçimde kendisini yenileme imkânı bulmuş ve günümüze kadar gelebilmeyi başarmıştır. Bugün dahi insanın nazarında doğa, Tanrı tarafından kendisine bağışlanmış bir lütuf olmanın ötesinde, dizginlenmesi ve üstesinden gelinmesi gereken bir mücadele alanı olarak algılanmaktadır.

Ortaçağ'da Kilise Babalarınca üretilen Patristik Felsefe ve sonrasında bu düşüncenin bir nevi devamı niteliğinde olan Skolastik Felsefe ile birlikte dini unsurların düşünce dünyası içerisinde yer almaya, dini referansların bu yeni düşünce içerisinde belirleyici olmaya başlamasıyla birlikte birtakım

[6] Weber, a.g.e., 21.
[7] Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1996, s. 39.
[8] Antik Yunan Düşüncesinin aksine, Antik Doğu inanışlarında Tanrı ve Tanrı ile ilişkilendirilen her türlü unsura karşı önemli bir düzeyde saygı vardır. Hatta Antik Doğu inançlarında yaşam bütünüyle Tanrı'yı memnun etme esası üzerine kurulmuştu. Bu nedenle Tanrı için mabet inşa etmek, adakta bulunmak önemli ritüellerden bazıları idi. Konu ile ilgili geniş bilgi için Bkz., Mustafa Yiğitoğlu, "Antik Yakın Doğu Milletlerinde Tanrı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Karabük 2012, ss. 119-126.

algılarda derin sayılabilecek dönüşümler yaşandı. Patristik Felsefenin altın çağı olarak kabul edilen döneminin düşünürlerinden birisi olan Origenes; yaradılışın, Tanrı'nın ezeli olan maddeye şekil vermesinden meydana geldiğini öne süren Yunan filozoflarından farklı olarak, her şeyi yoktan var eden aşkın bir Tanrı tasavvurunu ileri sürmesiyle ontolojik anlamda düşüncede bir devrim yaşanmasına neden olmuştur. Bu yeni yaklaşım o güne kadar benimsenmiş olan evrene köken tayin etme hususundaki epistemolojiyi de sarsmış oldu.[9] Ontolojiye dair düşüncede meydana gelen bu radikal değişimin ardından artık varlığın temeline yaratıcı unsur olarak Tanrı yerleşmiş oldu. Bu yeni düşünüş biçimi tabiat ve insan arasındaki ilişkiyi ontolojik, epistemolojik ve özellikle de etik anlamda etkilemiş olsa da mevcut Hıristiyan inancının yaradılışla ilgili hastalıklı teorisi gereği ne yazık ki bu noktadaki problemi çözmüş olmadı.

Ortaçağ Batı düşüncesinin ana karakterini oluşturan Hıristiyan inancı Tanrıyı mutlak ve tek yaratıcı unsur olarak görmesine, kâinatı da onun tasarım ve iradesinin bir eseri olarak algılamasına rağmen, insanın kâinata geliş sürecine yüklediği anlam bakımından insan-evren dengesini sağlıklı bir şekilde kuramamıştır. Zira Kur'an'da da anlatılmış olan[10] Hz. Âdemin yaradılış süreci ve sonrasında cereyan eden olaylar, özellikle de Tanrı'nın buyruklarına teslim olma noktasındaki bazı yanılgı ve ihmalleri Âdem'in imtihanı ve bunun bir neticesi olarak da cenneti kaybetmesine neden olmuştur. Sürecin gelişimindeki anlatılar[11] çerçevesinde olaya bakıldığında bu davranışın Tanrı tarafından değerlendirilmesi ve neticeye bağlanması Âdem'in çok daha mükemmel bir âlemden, ona nispetle daha düşük ve adeta bir nevi cezalandırma alanı olarak algılanan dünyaya gönderilmesi biçiminde gerçekleşmiştir.

Âdemin kendisine tayin edilen makamı kaybetmesi sadece onun açısından bir mevki ve değer kaybına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda kendi cinsinden gelecek olan nesli için de bir probleme dönüşmüştür. Çünkü insanın ilk atası olan Âdem ve Havva'nın yapmış oldukları hata onlardan sonra gelenlerin de sırtında taşımaları gereken asli bir günahı yüklenmelerine neden olmuştur. Hâlbuki İslam İnancına göre Âdem'in cennetten çıkarılmasına neden olan yasak meyvenin yenmesi hadisesi kasıtlı bir eylem değil, unutkanlık ve irade zayıflığından kaynaklanmış olan bir yanılgıdır.[12] İnsanın aktüel anlamda yaşam sürmekte olduğu dünyanın, günahının karşılığında sürülmüş olduğu yeri ifade ediyor olması, onunla ilgili düşüncenin hangi yönde gelişim göstereceğinin en önemli ipucu niteliğindedir. Dolayısıyla bu düşünce açısından dünya öyle zannedildiği gibi kutsal ve hikmetli bir alan değil, aksine kendisinden kurtulunması,

[9] Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 175.
[10] Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara Suresi, 2/30-39. ayetler.
[11] Muhammed Abay, *Kur'an Kıssaları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, ss. 64-67.
[12] Günay Tümer, "Asli Günah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 496-497.

kaybedilen gerçek mekânın kazanılması için yine kendisinden şiddetle uzak durulması gereken bir yerdir. Bu sebeple bu düşünce bağlamında dünya ile ilişkimiz onu gözümüzde, gönül dünyamızda küçültmeye ve değer anlamında dışlamaya ne kadar uygun düşerse Tanrı'nın affına mazhar olmak ve kaybedilen cenneti yeniden kazanmak o derece kolay olur.

Tanrının gücenmesine neden olan bir eyleme karşılık insanın katlanması gereken dünya bu inanç perspektifi açısından adeta bir sürgün yeri olarak kabul edilmiştir. Böyle bir algının, içinde yaşamakta olduğunuz mekânı sizin gözünüzde küçültmesi ve değersizleştirmesi kaçınılmaz bir durumdur. Her ne kadar pratik hayattaki uygulamalar ve Batının bu düşünceyi seslendirirken ortaya koymuş olduğu pratikler ve yaşam biçimi bu algıyı reddeder bir mahiyette olsa da; bilinçaltına inşa edilmiş olan önyargı nedeniyle ortalama bir Hıristiyan inancına sahip kişi için dünya yine de kendisinden uzak durulması gereken lanetli bir yerdir. Sürekli bir biçimde nefreti körükleyen bu düşünce sisteminde, kendisiyle uyumlu ilişkiyi önceleyen sevgiye dayalı bir kâinat tasavvuru ise hiçbir şekilde mümkün değildir.

Ortaçağın koyu teolojik, metafizik tutumunun getirdiği bu yılgınlık ve umutsuzluk, Rönesans öncesinde insanların fiziğe yani maddi alana doğru daha çok meyletmelerine neden oldu. Dünya hayatını aşırı bir biçimde küçülten dini algının yaratmış olduğu nefret duygusu, Rönesans'la birlikte Batı insanının dikkatini tabiat üzerine yoğunlaştırmasına neden oldu. Bu tavır bir taraftan tabiata yüklenen haksız nitelemeye gösterilen teolojik bir tepki iken diğer taraftan her türlü ilerlemeye, gelişime ve yeniliğe kapalı statükoya karşı da verilmiş dünyevi bir mesajdı. Descartes'in dini bilgiler dâhil her şeyin akli nedenlerle gerekçelendirilmeye ihtiyacı olduğunu ileri sürmesi ve bu sebeple de kanaatlerin belli bir şüphe süzgecinden geçirilmek suretiyle inanç seviyesine yükseltilmesi gerektiği fikrini dillendirmesiyle birlikte öte dünyaya duyulan ilgi hızlı bir biçimde bu dünyaya yönelmiştir.[13] Bu yöneliş aynı zamanda dünyanın elde edilmesi için takip edilmesi gereken yöntem ve pratikler konusunda da bir değişimin meydana gelmesine sebep olmuştur. Gelinen bu noktada dini, ahlaki değerler yerine artık bu dünyayı elde etmenin araçları akıl, bilim ve teknik olmuştur. Bu yeni tutum çerçevesinde insan için Tanrı'nın vadettiği cennet değil; bu dünyada inşa edilecek olan cennet çok daha önemli hale gelmiştir. Böyle bir cenneti elde edebilmek büyük ölçüde doğadan istifadeyi gerektireceği için insan açısından ilk yapılması gereken şey mutlak anlamda doğaya karşı üstünlük sağlamak olacaktı.[14]

[13] Ayhan Aydın, *Felsefe (Düşünce Tarihi)*, Pegem Akademi, Ankara 2012, s. 149., Ayrıca Bkz. Enver Orman, *Ahlak Felsefesi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul 2014, s. 181.
[14] İbrahim Uslu, *Çevre Sorunları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, ss. 34-35.

Copernicus (1473-1543) ile başlayıp, Kepler (1571-1630) ve Galileo (1564-1642) tarafından geliştirilen, Bacon (1561-1626) ve Descartes (1569-1650) ile felsefi temelleri atılan ve nihayet Newton (1642-1727) ile zirveye ulaşan bilimsel devrim sürecinde kadim bilgi anlayışı, hem epistemolojik-metodolojik açıdan, hem de bilgiyi elde etmenin amacı açısından dönüşüme uğramış, teolojik-metafiziksel temellere dayanan bilgi ve kozmos anlayışı terk edilmiştir. Bunun yerini gözlem ve deneye dayanan ve amacı insanın eşya ve evren üzerindeki egemenliğini arttırmak olan, profan ve seküler bir bilim anlayışı almıştır.[15] Özellikle Descartes sonrası ivme kazanan bu düşünüş biçimi dünyanın bizim emrimizde olduğu fikrini iyice yerleştirmiştir. Bu yeni algı kendi tarzına uygun düşecek şekilde dünya ile ilişkisi bakımından pragmatik insan tipini de üretmiştir.[16]

İnsan ile doğa arasındaki ilişki yeni bir olgu değil; aksine ilkçağlardan beri süregelen bir ilişkidir. Bu ilişki uzunca bir süre dengeli bir biçimde sürdürülmüş, insanın ihtiyaçlarını temin etme noktasında ve sınırlı bir seviyede tutulabilmiştir. Ancak on yedinci yüzyılda bilimsel ilerlemeler sonucu oluşan yeni doğa kavrayışı (özellikle Bacon'ın "bilmek egemen olmaktır" ve "Descartes'in mekanik dünya görüşü"), insanın merkeze alındığı ve ölçünün insan olduğu bir anlayışı egemen kılmıştır. Bu yeni anlayış, insanın hem kendisini hem de çevresini algılama biçimini köklü bir biçimde değiştirmiş ve böylece organik doğa anlayışının terk edilmesine ve mekanik bir doğa anlayışının benimsenmesine yol açmıştır. İnsan aklının aşırı yüceltildiği ve her şeyin akli ölçeğe göre düzenlendiği bu yeni aydınlanmacı algıda (beklentilerin tersine) insan yaşadığı çevre ile büyük sıkıntıların içine girmiştir. İnsanı doğada inisiyatif sahibi yegane varlık olarak gören ve bu sebeple ekolojik dengeleri hiçbir şekilde göz önünde bulundurmayan bu modern yaklaşımlar, çevresel sorunlara kaynaklık eden belki de en önemli etken olarak belirmiştir.[17]

Bir bakıma Ortaçağ Hristiyan düşüncesine tepki olarak doğan bu yeni anlayış zamanla özellikle de XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde ve XIX. Yüzyılın tamamında dini, manevi ve metafizik olan her şeyi reddetme eğilimi göstererek, tek geçerli bilgi ve bilgi edinme yöntemi olarak deney ve gözleme dayanan bilimsel bilgiyi kabul etti. Bu kabul beraberinde tüm dini/metafizik anlayış ve değerlerin geçersiz kabul edilmesine neden oldu. Yine bireyin toplum ve tabiatla olan ilişkileri tamamen seküler ve insanı merkeze alan profan bir anlayış perspektifinde şekillenmiştir. Böyle bir anlayışın doğal neticesi olarak evrenin aşkın ve mutlak bir varlık tarafından yaratıldığı, evrendeki düzenin, dengenin ve güzelliklerin kaynağının aşkın

[15] S. Hüseyin Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı,* (çev. Şehabddin Yalçın), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, ss. 205-206.
[16] Mehmet Bayyiğit, "Çevre Problematiği ve Din", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2002, Sayı 14., s. 41.
[17] M-Adorno Horkheimer, W. Theodor, *Aydınlanmanın Diyalektiği I*, (çev. Oğuz Özügül), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1995, s.19.

varlığın bir nevi kendisini ifade etmesi olduğu inancı terkedilmiş, onun yerini Neo-Darwinizm'in her şeyi tesadüf ve evrimle temellendirmeye çalışan anlayışı almıştır. Bu yeni perspektifte insan, doğal evrim sonucu ve tesadüfen varlık sahnesine gelmiş; hayattaki tek amacı kendi bekası için mücadele etmek olan bir varlığa dönüşmüştür. Hayatta kalmanın tek ilkesi olarak mücadeleyi ve savaşmayı kabul eden bu anlayışın sonucu olarak insan, akli bilgisi ve teknolojisiyle başta tabiat olmak üzere zayıfa, güçsüze, az gelişmişe ve gelişmemişe üstünlük kurup hayat hakkı tanımama sevdasına düşmüştür.[18]

İnsanın tabiatı algılama biçiminde meydana gelen bu farklılaşma modern anlamdaki çevre sorunlarının da başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Çünkü insanın tabiata egemen olma anlayışı, insan ile yaşadığı çevre arasındaki uyumu bozmuş, sınırsız ve sorumsuz bir şekilde tabiatı ve tabii kaynakları sömürmesine neden olmuştur. İnsanın kendisini merkeze aldığı ve doğanın efendisi olarak gördüğü[19] modern anlayışın en belirgin özelliği, tabiatı nesneleştirmesi; bir meta haline getirip onu her türlü değerden soyutlamasıdır. Bütün kadim kültürlerde kutsal bir boyutu olan, saygı duyulan ve belli bir ölçüyü gözetmek suretiyle kendisinden yararlanılan tabiat[20] bu düşünce ile birlikte artık bir sömürü alanı haline gelmiştir. Sömürücü tavrın karakterinde de zaten karşıdakiyle olan ilişkiyi kendini merkeze alarak kurmak, bu ilişkiyi bencilce duygular üzerinden gerçekleştirmek, her ne pahasına olursa olsun ötekine tahakküm etmek ve onu kendi egemenliği altında etkisizleştirme düşüncesi vardır.[21] Böyle bir yaklaşım açısından sadece gücün meşruiyeti ve onun belirleyiciliği söz konusu olduğu için tabiatın ve ona ait maddi unsurlarla beraber insanın da sömürülmesi doğal bir durumdur. Bu sebepledir ki böyle düşünen insanlar dün olduğu gibi bugün de ellerindeki gücün kendilerine sağladığı imkânlar sayesinde dünyanın dört bir yanında kendilerinden zayıf milletlere tahakküm etmekte, onların imkân ve zenginliklerini hiç tereddüt etmeden gasp edebilmektedirler.

Özellikle XIX. ve XX. Yüzyıllarda insanın tabiat üzerindeki hâkimiyeti önceki dönemlere göre çok daha sağlam bir biçimde pekişmiş, sanayileşmenin sağladığı imkânlarla insan, yerin üstü kadar altını da işleyebilir bir duruma gelmiştir. Endüstriyel üretimin güç kazanması çok daha fazla üretim ve buna bağlı olarak insanlarda tüketim algısı meydana

[18] İbrahim Özdemir, "Çevre Bilincinin Gelişiminde Çevre Ahlakının Önemi", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, Cumhuriyet'in 75. Yıldönümü Armağanı, Ankara 1999, s. 299.
[19] J. S. Armstrong, R. G. Botzler, *Environmental Ethics: Divergence and Convergence*, McGraw-Hill, New York 1993., s. 53.
[20] İbrahim Özdemir-Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 63.
[21] Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, (çev. Ayda Yörükan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1994, s. 135.

getirmiştir. İnsanlık kendi tarihsel gelişimi içerisinde uzunca bir dönem büyük oranda ihtiyaçları seviyesinde bir istifadeyle yetinmişken, artık bu yeni dönemin meydana getirmiş olduğu algıyla çok daha fazlasını tüketme arzusuna yönelmiştir.[22] Böylece üretim için çok daha fazla hammadde, o hammaddeyi işlemek için çok daha fazla enerji ve dolayısıyla buna bağlı olarak çok daha fazla hava, su ve toprak kirliliği meydana gelmiştir. Tabii imkânları azaltan, sun'i üretimi çoğaltan bu süreçle birlikte doğa çok daha acımasız bir şekilde tahrip edilmeye başlanmış, önceki yüzyıllarda insanlığın bilmediği yeni durumlar ortaya çıkmıştır.

İklim değişikliklerine, yangın, sel, fırtına oranlarındaki yükselmelere, bitki ve hayvan ölümlerine neden olan bu yeni durumlardan ancak bu işin müsebbibi olan insan da etkilenmeye başlayınca bir farkındalık durumu oluştu. Fakat onun maddi olana düşkünlüğü, bu noktada bir türlü dizginleyemediği hırsı ne yazık ki meydana gelen olumsuzluklara önlem almasına yeterince fırsat vermemiştir. Aksine her geçen gün durum çok daha vahim boyutlara ulaşmıştır. Tabii düzene karşı yapılan katliam öyle bir seviyeye varmıştır ki, artık sizin tabii düzene vermiş olduğunuz zarar sadece sizi ilgilendiren bir durum olmanın ötesine geçmiş, tüm küresel sistemi tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Bugün Amerika'da faaliyet gösteren bir fabrikanın bacasından çıkan zehirli gazlar sadece Amerika'yı ilgilendirmiyor. Bugün ağır sanayi ülkelerinin atmosfere salgıladıkları sera gazları sadece kendi ülkelerindeki doğal yaşamı tehdit etmiyor. Ne yazık ki bugün insan türünün ürünü olan bu yıkım başta kendisi olmak üzere tüm küresel sistemi tehdit eden ekolojik bir soruna dönüşmüştür. Bugünün insanı durumun vahametini kavramış ve bu noktada acil tedbirler alınması gerektiğini fark etmiş olsa da, özellikle çevre tahribatında önde giden ülkeler bu düşünülenlerin uygulamaya geçmesine engel olmaktadır. Kritik konularda karar mekanizmasının başında genellikle güçlü ülkeler bulunduğu için, onlara rağmen bugünün dünyasında bazı kural ve kaideleri uygulamanın imkânı yoktur.

Pratik anlamda tam başarılabilmiş olmasa da, ideal anlamda doğa ile insan arasında nasıl bir ilişki olması gerektiğini en güzel şekilde ortaya koyan düşünce biçimine İslam kaynaklık etmiştir. Bu düşünce sisteminin merkezinde merhamet ve rahmetin kaynağı olarak Tanrı yer alır. Tanrı hem varlığın vücuda getirilmesi hem de sevk ve idare edilmesi noktasında tek ve mutlak irade sahibidir. Varlık, kendisinin var olması ve devamı açısından "kader" anlamında bu otoriteye bağlı olduğundan, yine onunla ilgili kısmi tasarrufu elinde bulunduran insan bir yönüyle de bu düzenin parçası olduğundan, bu düşünce bağlamında sahiplik duygusundan daha ziyade emanetçi vasfıyla öne çıkmaktadır. Hem maddi ve manevi donanımı

[22] Fikri Gül, *İnsan Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe*, P.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 14, Denizli 2013, s. 18. (ss. 17-21.)

bakımından sınırlı bir kapasiteye sahip oluşu, hem belli bir süreyle bu düzen üzerinde yaşayacak olması ve hem de gerçek anlamda mülkün sahibinin kendisi olmayışına olan inancı onu bu varlık düzeninden ölçülü bir biçimde istifade etme düşüncesine sevk etmiştir. Doğa ile kurulan ilişki böyle bir perspektif üzerine inşa edilince, doğadan istifade etme şekli de onun sahibinin iradesine uygun bir gelişim göstermek biçiminde olmuştur.

"Allah'ın sana verdiği (bu servet) içinde ahiret yurdunu ara; dünyadan da nasibini unutma. Allah sana nasıl iyilik ettiyse sen de öyle iyilik et; yeryüzünde bozgunculuk etmeyi isteme. Çünkü Allah bozguncuları sevmez."[23], "Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! derler."[24] gibi ayetler ve "Hiç ölmeyeceğini zanneden kişi gibi (dünya için) çalış, yarın öleceğinden korkan kimse gibi de (dünyaya bağlanmaktan) kaçın."[25] benzeri hadislerden de anlaşılacağı üzere İslam dünya-ahiret ilişkisi bakımından muazzam bir denge gözetmiştir. İslam inancında da diğer dinlerin benimsemiş olduğu gibi ebedi hayat ve saadetin merkezi ahirettir. Fakat onun kazanılacağı yer bu dünyadır. Dolayısıyla bu dünya Hıristiyanlarda olduğu gibi ahiret uğruna bütünüyle gözden çıkarılması gereken kıymetsiz bir mekân değildir. Öte yandan tamamen dünyevileşmiş seküler zihniyetlerin bilinç dünyasında olduğu gibi bu dünya arzu ve isteklerimizin kusursuz bir biçimde yerine getirileceği, ideal anlamda mutluluğun temin edileceği bir yer de değildir. O sebeple insanın bütünüyle bu dünyaya gömülüp kaybolması da, bütünüyle gözden çıkarılıp atılması da İslam inancı açısından uygun bir davranış olmayacaktır.

Diğer taraftan Tanrının insanı kendisine halife olarak yaratmış olduğu inanç ve düşüncesi, diğer büyük dinlerde olduğu gibi İslam düşüncesinde de var olan önemli kabullerden birisidir. Fakat buradaki halifelik vasfı Tanrı'ya alternatif olma anlamında değerlendirilebilecek bir durum değildir. Çünkü hilafet yönetimsel anlamda hemcinsler arasında bir öncekinden görevi devralma biçiminde gerçekleşen, yönetimsel içerik bakımından dini hüviyeti ağır basan dünyevi bir idare sistemidir. Bu anlamda her varlık ancak kendi cinsinden olanın yönetimsel mirasına halef olabilir. Kategorik olarak birbirinden farklı iki varlık arasında böyle bir şeyi mümkün görmek olanaksızdır. Bu nedenle de Tanrı'nın kendi yarattığı düzen üzerindeki mutlak tasarrufu ile insanınki aynı anlamda değerlendirilemez. Burada kastedilen şey daha ziyade insanın akli ve iradi melekesi vasıtasıyla yeryüzündeki tasarrufunu diğer varlıklardan farklı olarak belli bir amaç ve

[23] Kur'an-ı Kerim, Kasas: 28/77.
[24] Kur'an-ı Kerim, Bakara: 2/201.
[25] İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi,* Akçağ Yayınları, Ankara 1995, Cilt 14, s. 481. (Hadisler bağlamında çevre ahlakı ile ilgili kapsamlı değerlendirmeler için Bkz. Huriye Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.)

düzen çerçevesinde gerçekleştirecek kabiliyette olmasıdır. Yoksa burada sözü edilen şey mutlak, keyfi, hesapsız ve ölçüsüz bir tasarruf değildir.

İslam inancı, insanın bu dünya ile olan ilişkisini, buraya ait edinimlerini gelip geçici kabul eder. Varlığın mülk edinilmesi de, ona dair miktarın az veya çok olması da hem göreceli ve hem de bir imtihan vesilesidir. Bu sebeple insanın elindeki imkânla olan münasebeti bu düşünceye sahip bir kişi için her şeyden önce onun ahlaki donanımıyla ilgili bir meseledir. Dolayısıyla bir Müslüman neyi nasıl elde ettiğinden, onunla münasebetini nasıl geliştirdiğinden ve nihayet onu ne şekil bir tüketime konu ettiğinden ahlaki anlamda sorumludur. Bu aşamada göstereceği tavırdan hem içinde yaşamış olduğu doğaya, hem birlikte bu tasarrufa ortak olan hemcinslerine, hem kendisinden sonra gelip bu imkânları kullanacak sonraki nesillere ve hem de hepsinden önemlisi bu mülkü ona vermiş olan Tanrıya karşı büyük bir sorumluluk içerisindedir.[26] İslam'ın ideal anlamdaki tavrı ancak böyle bir tasavvuru onaylar.

Batı'nın son birkaç yüzyılda geçirmiş olduğu baş döndürücü değişim süreci İslam Dünyasını da derinden etkilemiş, bu etki neticesinde doğaya karşı var olan birtakım hassasiyetler kaybolmuştur. İslam âlemi bugünün dünyasında yoğun üretime dayalı kirlilik bakımından Batı kadar tahripkâr değildir belki, ancak çevreyi temiz tutma kaygısı bakımından ne yazık ki istenilen düzeyde bir hassasiyete de sahip değildir. Tüketime dayalı atıkların depolanması, ısı ve enerji üretiminde kullanılan yakıtların kalitesizliği ve iyi şekilde filtrelenmemesi, çevre temizliği, yeşilin korunması, toprakların doğal katkı maddeleriyle beslenmesi bakımından İslam dünyası Batının çok gerisindedir. Bu anlamda itiraf etmek gerekir ki Batı çok daha titiz ve ciddi bir tutum içerisindedir. Ama yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bugünün çevre sorunları artık bir millet, devlet veya bölge ile ilişkilendirilecek boyutun ötesine geçmiştir. Bu durumda çevre konusundaki anlayışın yeniden kurgulanması ve çok daha geniş bir perspektifle meseleye yaklaşılması gerekmektedir.

Sonuç

Gündelik yaşamda insanın tüm tutum ve davranışları onun mevcut varlık, bilgi ve ahlak donanımıyla paralel bir gelişim gösterir. Değerlendirmeye konu insan olduğunda onu bu özelliklerinden soyutlayan bir anlayışla ele almak mümkün değildir. İnsana dair objektif bir değerlendirme ancak onu meydana getiren epistemolojik, ontolojik, moral ve psişik donanımının

[26] Modern dönem insanının kendi eliyle meydana getirdiği hızlı gelişim onun özellikle vahye dayanan Tanrı tasavvurunda ciddi şekilde değişme ve kırılmalara neden oldu. Öyle ki bu değişim doğa dâhil insanın ilişkide olduğu tüm unsurlara karşı tavrını derinden etkiledi. İnsan-Tanrı ilişkisinin çok güzel bir değerlendirmesi için Bkz. Ali Yıldırım, "Postmodern İnsanın Tanrı Anlayışı", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Sakarya 2016, (ss. 47-54.).

tamamını göz önünde bulundurmakla mümkün olabilir. Bu nedenle insanın yaşadığı çevresiyle olan münasebeti de bu unsurlar gözetilerek yapılmak durumundadır. Bu noktada özen gösterilmesi gereken en önemli husus ise onun değer yargılarına temel teşkil eden referansın ne olduğunun tespit edilmesidir.

Normal şartlarda insan davranışlarını etkileyen birçok nedenin varlığı söz konusu iken, onun temel duruşunu belirleyen unsurlar pek azdır. Özellikle yaşamın gaye ve yönünü belirleme noktasında etkin olan hususlar oldukça özeldir. Bu anlamda Tanrı'yı düşüncenin merkezine alan yaklaşımlarla onu dışarıda bırakan yaklaşımlar genel anlamda iki önemli belirleyici tutumdur. Yaklaşım biçimine göre bunlardan birisi her zaman ön planda tutularak hareket edilir. Bu bağlamda bize göre Tanrı'nın merkezde olduğu düşünce biçiminde insan gerçek ve makul karakteriyle ön plana çıkmakta ve kendisinden beklenen tavrı ancak bu şekilde gerçekleştirebilmektedir. Çünkü insanın mutlak anlamda saygı duyabileceği, zihnini ve eylemlerini kontrol etme noktasında kendisine teslim olabileceği yegâne otorite Tanrı'dır. Zira sadece Tanrı inancının olduğu sistemde insan yaşamın hesabını verebilme noktasında motive olmaktadır. Bu motivasyon insanda kendisi ile ilgili sınırları tayin etme, ölçülü şekilde davranabilme potansiyelini ortaya çıkarmaktadır. Günümüz dünyasında insanın yaşadığı tüm problemlerin kaynağında aslında böyle bir düşünceye olan mesafeli duruş bulunmaktadır. O sebeple insanı merkeze alan, tüm fikir ve eylemlerde onun aklını yegâne otorite olarak gören benimseyişler yerine, onu ve aklını yaratan Tanrı'nın buyrukları çok daha fazla önemsenmelidir. Aksi bir tutum bugün olduğu gibi yarın da insana hayal ettiği huzur ve sükûneti getirmeyecektir.

Kaynakça

Abay, Muhammed. Kur'an Kıssaları, Ensar Neşriyat, İstanbul: 2007.

Armstrong, J. S.-Botzler, R. G., Environmental Ethics: Divergence and Convergence, Mc Graw-Hill, New York: 1993.

Aydın, Ayhan. Felsefe (Düşünce Tarihi), Pegem Akademi, Ankara: 2012.

Bayyiğit, Mehmet. "Çevre Problematiği ve Din", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 14., Konya: 2002. (ss. 39-50.)

Canan, İbrahim. Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yayınları, Ankara:1995.

Cevizci, Ahmet. Felsefe Tarihi (Thales'ten Baudrillard'a), Say Yayınları, İstanbul: 2015.

Cevizci, Ahmet. Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul: 1999.

Fromm, Erich. Erdem ve Mutluluk, (çev. Ayda Yörükan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul: 1994.

Gül, Fikri. İnsan Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe, P.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 14, Denizli: 2013. (ss. 17-21.)

Horkheimer, M-Adorno-Theodor, W., Aydınlanmanın Diyalektiği I, (çev. Oğuz Özügül), Kabalcı Yayınevi, İstanbul: 1995,

Küçükalp, Kasım - Cevizci, Ahmet. Batı Düşüncesi (Felsefi Temeller), İsam Yayınları, İstanbul: 2014.

Macit Gökberk. Felsefe Tarihi, Remzi Kitapevi, İstanbul: 1996.

Martı, Huriye, Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.

Nasr, S. Hüseyin. Bir Kutsal Bilim İhtiyacı, (çev. Şehabddin Yalçın), İnsan Yayınları, İstanbul: 1995.

Orman, Enver. Ahlak Felsefesi, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul: 2014.

Özdemir, İbrahim. "Çevre Bilincinin Gelişiminde Çevre Ahlakının Önemi", Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Özel Sayı, Cumhuriyet'in 75. Yıldönümü Armağanı, Ankara: 1999. (ss. 295-317.)

Özdemir, İbrahim-Yükselmiş, Münir. Çevre Sorunları ve İslam, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: 1997.

Skirbekk Gunnar-Nils, Gilje. Antik Yunandan Modern Döneme Felsefe Tarihi, (çev. Emrullah Akbaş-Şule Muşlu), Üniversite Kitabevi, İstanbul: 2004.

Tümer, Günay. "Asli Günah", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, TDV Yayınları, İstanbul: 1991. (ss. 496-497)

Uslu, İbrahim. Çevre Sorunları, İnsan Yayınları, İstanbul: 1995.

Yıldırım, Ali. "Postmodern İnsanın Tanrı Anlayışı", PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Sakarya: 2016. (ss. 47-54.)

Yiğitoğlu, Mustafa. "Antik Yakın Doğu Milletlerinde Tanrı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Karabük 2012, ss. 119-126.

Weber, Alfred. Felsefe Tarihi, (çev. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınları, İstanbul: 1998.